

vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats

juni 2001

de Terebinth

PRIJS VOOR OPKNAPPEN KERKHOF

Op 23 april werd door Stichting Monumentenwacht Overijssel en Flevoland voor de tweede keer de ir. Free Prakprijs uitgereikt. De prijs ging naar 'Vrijwilligers R.K. kerk te Vollenhove' voor het restaureren van het in slechte staat verkerende kerkhof van de St. Nicolaasparochie. De kapel, daterend uit het eind van de 19e eeuw, werd volledig opgeknapt evenals het monumentale toegangshek. Het Mariabeeld 'Moeder der Smarten', afkomstig uit Liederholt, is gerestaureerd en in de kapel geplaatst evenals de her en der opgespoorde kerkbankjes. Ook het op het kerkhof aanwezige kruisbeeld werd gerestaureerd. Naar verwachting zal in deze zomer de kapel voor iedereen toegankelijk zijn als kleine gebeds- en meditatiekamer, maar ook voor geïnteresseerden in monumentenzorg is een bezoek zeker aan te bevelen. De vrijwilligers kregen een werk van de kunstenaar Inez Fritschy en drie jaar gratis dienstverlening door Monumentenwacht Overijssel en Flevoland. De prijs is genoemd naar ir. Free Prak, medeoprichter van de Monumentenwacht en wordt elke twee jaar toegekend van

wege voorbeeldig onderhoud van monumenten in de twee provincies. Hieronder wordt in de eerste plaats gedurig en zorgvuldig onderhoud verstaan, maar ook andere vormen van zorg voor monumenten kunnen voor toekenning van de prijs in aanmerking komen. De andere genomineerden waren de gemeente Kampen voor de manier waarop zij haar monumenten door jaarlijkse inspectie en het onmiddellijk opvolgen van verkregen adviezen in goede conditie houdt en voor Stichting Pelmolen Ter Horst in Rijssen voor het perfect onderhouden van de gerestaureerde molen, die stamt uit 1572.

OPROEPEN

Ik bezit een haarwerkje in een lijst met als voorstelling een grafmonument met treurwilg en het opschrift: 'M.G.F./geb: 9 Maart /1832 /Overld: /16 Juli/1900.' Het interessante is echter het handschrift achterop en dat vermeldt: 'P K Smit/ kunst haarwerken/ Korte Poten 23a/ Den Haag.' Kent iemand deze haarwerk(st)er of deze firma en zijn er nadere gegevens over te vinden? Een ander haarwerk van dezelfde maker uit 1904 wordt vermeld in Devotionalia,

(juni 2000). Reacties graag naar Wim Meulenkamp, Taagdreef 66, 3561 VK Utrecht, 030-2731947.

Vroeger kwam de volgende tekst vaak voor op knekelhuizen en grafstenen: 'Wat jullie zijn waren wij - Wat wij zijn worden jullie.' Hiervan bestaan tal van varianten. Deze verzamel ik. Mijn verzameling telt er overigens al 78. Indien u een dergelijke tekst kent, kunt u deze met bronvermelding opsturen naar Rindert Brouwer, St. Ewaldstraat 4, 5643 RA Eindhoven.

DOOD IN NEDERLAND

Eind april 2001 is de website 'Dood in Nederland - begraafplaatsen, kerkhoven en oorlogsmonumenten' gestart met het doel een zo volledig mogelijke index op kerkhoven, begraafplaatsen en oorlogsmonumenten in Nederland te kunnen bieden. Van elke begraafplaats komt een korte beschrijving, al dan niet met foto's. Het geheel wordt aangevuld met artikelen, voorbeelden van grafsymboliek, een verklarende woordenlijst, een literatuurlijst en links naar andere sites. Het adres is: www.dodenakkers.nl.

E-mail: info@uitvaart.org
www.uitvaart.org
www.gedenkboek.nl
www.begraafplaats.org
www.crematorium.org

Stichting Uitvaart op het Internet

... Je weet dat de dood bij het leven hoort. Maar dat betekent niet dat je er altijd op bent voorbereid. De dood is een in- en aangrijpende gebeurtenis, waarbij rouwen en zaken-moeten-regelen helaas onvermijdelijk samenvallen. Op zo'n moment is het van belang dat er onafhankelijke informatie beschikbaar is met betrekking tot overlijden, uitvaartverzorging en dienstverlening ... De site van de Stichting Uitvaart op het Internet biedt die informatie.

Onze site biedt u als ondernemer, stichting of vereniging in de uitvaartbranche - in de breedste zin van het woord - de mogelijkheid tot adverteren en leden/donateurs werven.

Voor slechts f 400,- per jaar (incl. e-mail adres) heeft u al advertentiemogelijkheid op de meest bezochte uitvaart-internetsite van Nederland.

P. Moreelsestraat 30
8932 HS Leeuwarden
T. (058) 21 39 707
F. (058) 2160 194

VAN DE VOORZITTER

De reeks Funeraire Cultuur is op dit moment uit haar voorbereidende fase. Het eerste deel over Den Haag wordt binnenkort gepresenteerd. Een belangrijk moment voor de Terebinth. Door de redactie en medewerkers is veel, zeer veel

werk verzet. Niet alleen moest het concept van de reeks worden opgesteld en ingevuld, men moest ook achter de subsidies aan. En dat nu loopt heel redelijk, ofschoon voor ieder deel apart weer opnieuw bij de verschillende instanties gebedeld zal moeten worden. Er is één heel simpele manier om te zorgen dat de financiën van de reeks veilig gesteld worden: door in te tekenen op alle 25 of meer deeltjes. Je zou toch denken dat de ongeveer 550 Terebinthleden toch ieder voor zich deze serie in huis willen hebben. Denk u eens in, over iedere provinciehoofdstad een deeltje en voorts voor elke provincie minstens een deeltje over een regio. Dat beslaat dus heel Nederland en dit zal de grondslag vormen voor iedere verdere inventarisatie. Het zou een grote schande zijn voor een vereniging als de onze, wanneer we niet zelf een groot deel van de oplage kunnen wegzetten. Daarom teken ik me hierbij in voor de reeks Funeraire Cultuur en verplicht me bovendien om nog een afnemer te vinden. Zo dat zijn alvast twee intekeningen. Nu u nog. Het gaat goed met de Terebinth. Het rommelt en suist, we laten eens een steekje vallen, we boeken eens een succesje:

- *De reeks Funeraire Cultuur staat dus in de startblokken.*
- *Er is een Werkgroep Inventarisering NSB-graven die naar een resultaat toewerkt.*
- *We zetten een Werkgroep op voor lokale belangengroepen.*
- *De Terebinth graaft zich steeds meer in bij de beide platforms van cultuurhistorische organisaties: Monumentaal Groen en Materiële Cultuur.*
- *Limburg gaat voorop in het pilot-project regionalisatie.*
- *Hopelijk komen we er tijdens de algemene ledenvergadering uit voor wat betreft een nieuwe ondertitel voor de vereniging.*

Dit zijn deels de invullingen van de voorgestelde structuur zoals gepubliceerd in de Terebinth, XI (november 1997) 56-58. Soms nemen de zaken dus langer dan beoogd. Maar dat wil niet zeggen dat ze niet gebeuren. En wat niet werkt, omdat ze niet door de leden gedragen worden, moeten we weer overboord zetten. Vooruit.

Wim Meulenkamp

GRONINGEN

20

De Stichting Groninger Kerken heeft haar bakens verzet. Sinds kort zet ze zich ook in voor behoud van de schilderachtige Groninger kerkhoven. En met succes. Dankzij een forse subsidie kunnen veel kerkhoven worden opgeknapt. In de serie 'Plaatselijk Initiatief' doet Rita Hulsman verslag van deze noordelijke succes story

VERENIGINGSNIEUWS

22

BEGRAAFPLAATSEN IN TURKIJE

26

Nederland is geen christelijke natie meer. De stortvloed aan publicaties over multiculturele uitvaarten is daarvoor een aanwijzing. Overleden Turken, die zo'n veertig jaar geleden als gastarbeider naar Nederland kwamen, laten echter zich nog in hun vaderland begraven. Maar hoe zit het met hun nakomelingen? Leon Bok verkende begraafplaatsen in Turkije en vraagt zich af, hoe Turkse begraafplaatsen in Nederland eruit zullen zien

PUBLICATIES

28

EXCURSIES

30

AGENDA

32

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap:

Dit kost personen minimaal F37,50, elke huisgenoot F15,- en organisaties F125,- per jaar. De contributie kan worden overgemaakt op giro-nummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten F5,- per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau en redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam. Tel/fax: 010-4212762 tijdens kantooruren, E-mail: terebinth@box.nl

Advertenties en inlegvellen: Terebinthbureau: 010-4212762

Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsman en Bert Pierik

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredactie: Wim Cappers

Kopij: Kopij, liefst vergezeld van scherpe, contrastrijke foto's, wordt op papier ingeleverd bij het Terebinthbureau. De inleverdata voor 2001 zijn 28 juni en 31 oktober. De definitieve teksten worden na overleg met de redactie in Word 97 op flopp of via het e-mailadres terebinth@box.nl verstuurd. De verschijningsdata zijn 1 september en 1 december.

Overneming: Artikelen en foto's mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Illustraties: Bert Pierik (voorp. Vianen, p. 27,32), Leon Bok (p. 26,27), Wim Cappers (p. 30), Teun Oostbroek (p. 31).

ISSN: 1382-5259

de Terebinth, jaargang XV, aflevering 2, juni 2001.

GRONINGEN

In de provincie Groningen staat het behoud van oude kerken en kerkhoven hoog in het vaandel. De Stichting Oude Groninger Kerken, ruim dertig jaar geleden begonnen met de restauratie van verwaarloosde kerken, startte in 1999 met het kerkhovenherstelproject Kerken in het groen, een vijffaren project in samenwerking met Landschapsbeheer Groningen. Dit project leidde weer tot de oprichting van de Kerkerreinenwacht, een nieuwe vorm van dienstverlening voor het onderhoud en beheer van de kerkhoven en grafmonumenten. Het laatstgenoemde initiatief werd op 9 februari jongstleden bekroond met de Ford Motor Company Conservation and Environmental Grants 2001.

De integratie van cultuur en natuur staat in het kader van het overheidsprogramma Belvedere momenteel volop in de belangstelling. Hierin passen zowel Kerken in het groen als de Kerkerreinenwacht. Restaureren van een verwaarloosd kerkhof is immers prachtig, maar als er geen duurzame instandhouding op volgt, kun je over een paar decennia opnieuw beginnen. Om die duurzaamheid te garanderen is de Kerkerreinenwacht in het leven geroepen, ten dienste van de eigenaars van de kerkhoven die binnen het project Kerken in het groen zijn gerestaureerd. De Kerkerreinenwacht voert beheers- en onderhoudswerkzaamheden uit en begeleidt vrijwilligers, zodat die ook zelf bepaalde werkzaamheden kunnen uitvoeren. Eigenaars van kerkerreinen die zich bij de organisatie aansluiten, krijgen een tweejaarlijkse controle, een rapportage over de onderhoudstoestand en een advies over de te nemen maatregelen.

Aan de wieg van Kerken in het groen en de Kerkerreinenwacht staat de Stichting Oude Groninger Kerken, in 1969 opgericht op initiatief van de provinciale vergadering van de Nederlandse Hervormde Kerk. Aanleiding tot de oprichting was de verwaarlozing van kerkgebouwen die door de leegloop van het platteland en door de ontkerkelijking niet meer in gebruik waren. De Stichting Oude Groninger Kerken nam het beheer van leegstaande kerkgebouwen van

de eigenaars over en stelde aansluitend een restauratieplan op. Inmiddels beheert de stichting 46 kerkgebouwen die veelal uit de Middeleeuwen dateren en op markante plekken in het landschap liggen. Dankzij een zich steeds uitbreidend draagvlak kan de Stichting Oude Groninger Kerken haar werkzaamheden voortzetten en uitbreiden. Het donateurbestand telt 6000 leden, daarnaast zijn er ruim 300 actieve vrijwilligers die het dagelijks beheer van een van de kerken op zich nemen. Tot de activiteiten van de Stichting Oude Groninger Kerken behoort het zoeken van een nieuwe zinvolle bestemming voor leegstaande kerken. Zo krijgt de middeleeuwse kerk van Heveskes nabij Delfzijl een herbesteding als accommodatie voor ontvangsten en culturele evenementen. Hiertoe zal op het kerkerrein een gebouw worden neergezet dat als faciliteitengebouw, theepaviljoen en bezoekerscentrum ten dienste staat van het bedrijfsleven. Ook de restauratie en herinrichting van het kerkhof en het omringende terrein worden in deze plannen meegenomen. Behalve 46 kerken heeft de stichting momenteel 17 kerkhoven in eigendom. Overdracht van de kerk betekent namelijk niet automatisch overdracht van het kerkhof, dat vaak onder een andere eigenaar valt. Vanwege de rechten en plichten die het beheer van een kerkhof met zich meebrengt, geeft de Stichting Groninger Kerken er

overigens de voorkeur aan samen met andere partijen een beheerstichting op te zetten.

Het herstel en de restauratie van verwaarloosde kerkhoven is in 1999 in een stroomversnelling terecht gekomen door de start van het project Kerken in het groen. Dit initiatief van Landschapsbeheer Groningen en de Stichting Oude Groninger Kerken vloeide voort uit de samenwerking tussen beide organisaties. Landschapsbeheer Groningen onderhield al enkele jaren het kerkhovenbezit van de Stichting Oude Groninger Kerken en voorzag de stichting van advies. Deze ervaringen leidden tot een subsidieverzoek aan het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij voor een breed restauratieproject voor de provincie Groningen. In 1999 werd het verzoek gehonoreerd, waarna een begin gemaakt werd met het vijffarenplan om ongeveer vijftig oude kerkhoven op terughoudende wijze, met oog voor de vergankelijkheid van gedenktekens, te restaureren. Dit betekent concreet dat bijvoorbeeld korstmossen niet verwijderd worden van grafmonumenten en ook de belettering wordt, een enkele uitzondering daargelaten, niet opnieuw zwart gemaakt. De meeste grafmonumenten die voor herstel in aanmerking komen dateren uit de 18e en 19e eeuw, een enkele uit het begin van de 20ste eeuw. Daarnaast is het herstel van paden, hekwerken en lijkenhuisjes onderdeel van het programma. Ook het groen wordt meegenomen. Achterstallig onderhoud van beplantingen en grachten wordt weggewerkt en ter versterking en herstel van bestaande vegetatie wordt nieuwe aanplant aangebracht.

Het grote voordeel van de integrale benadering is dat alle kerkhoven volgens dezelfde uitgangspunten worden hersteld, wat veel minder vanzelfsprekend geweest zou zijn bij verschillende particuliere initiatieven. Door inschakeling van de dorpsbewoners in vrijwilligersgroepen die het onderhoud ter hand nemen, ontstaat een stevig plaatselijk draagvlak. De groepen worden begeleid en ondersteund door de eerder genoemde Kerkerreinenwacht. Voor de financiering heeft vooral het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij diep in de buidel getast. Andere partijen die bijdragen zijn de provincie Groningen, de eige-

PLAATSELIJK INITIATIEF

naars van de kerken, de gemeentes, diverse fondsen en particulieren.

Over drie jaar zullen de eerste vijftig kerkhoven hersteld zijn. Volgens kunsthistorica Annalies Groot, projectleider van Kerken in het groen, stonden er in totaal 150 kerkhoven op de nominatie voor herstel, maar de beschikbare financiën noopten tot een strenge keuze voor ongeveer vijftig locaties. Ze scoorden het hoogst op het lijstje met criteria voor cultureel erfgoed, landschap, monumentaal groen en grafmonumenten.

Annalies Groot hoopt op een vervolproject voor het herstel van de andere honderd kerkhoven. In het belang van de dorpen, meent ze: 'Restaureren van deze verwaarloosde plekken betekent dat de kwaliteit van de dorpen en het landschap wordt verhoogd en dat de leefbaarheid van het platteland een krachtige impuls krijgt.' Het cultuurtoerisme krijgt ook een stimulans. Diverse kerken en kerkhoven zijn al opgenomen in toeristische routes, andere zullen volgen. Er zijn meer projecten in ontwikkeling die de gerestaureerde kerkhoven onder de aandacht moeten brengen, bijvoorbeeld door de integratie van beeldende kunst. Kerkhoven worden verrijkt met hedendaagse kunstwerken die het verleden met het heden verbinden. De selectie van de kunstenaars die aan dit onderdeel meewerken is al achter de rug. Ze zullen begin 2002 hun schetsontwerpen indienen. Op de vraag aan welke kunstwerken we moeten denken, zegt Annalies Groot: 'Het zal een ingehouden manier van kunst zijn, duurzame toevoegingen die in het totaalbeeld passen en een meerwaarde aan de plek geven. We denken bijvoorbeeld aan poëzie in letters of aan ingrepen in het groen.' Naar verwachting zullen de kunstwerken gerealiseerd zijn ten tijde van de afsluiting van het project Kerken in het groen. Afgelopen is het daarmee waarschijnlijk niet, want, zoals gezegd, de kans op een vervolproject is groot.

Daarnaast zullen wellicht andere provincies het Groningse voorbeeld volgen, waarbij aanpassing aan de situatie ter plekke onvermijdelijk is. Want bijna nergens anders zijn er zoveel kerken en kerkhoven bewaard gebleven op zulke markante plekken in het landschap als in Groningen. Het oprichten van een Kerkterreinenwacht in andere provincies, waar-

voor de eerste contacten al gelegd zijn, ligt eenvoudiger. Dit zal vaker neerkomen op een Begraafplaatsenwacht, maar het principe van de duurzame instandhouding van gerestaureerde dodenakkers is hetzelfde. Dat dit uitstekend binnen de doelstelling van de Terebinth past, bewijzen diverse activiteiten van regio-

coördinatoren, die in hun gebied al een soort Begraafplaatsenwacht hebben opgericht. In overleg met de partijen die in Groningen het voortouw hebben genomen, kunnen deze activiteiten gestroomlijnd en verder uitgebouwd worden.

Rita Hulsman

VERENIGINGSNIEUWS

BESTUURSFUNCTIES

Voorzitter: Wim Meulenkamp, 030-2731947; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256; waarnemend penningmeester: Ad Meijer: 070-3864468; public relations: Rolf Cap-tijn, 055-3602985

VAN DE BESTUURSTAFEL

Het is de voorzitter inmiddels gelukt iemand te vinden die het penningmeesterschap voor de vereniging op zich wil nemen. Tijdens de algemene ledenvergadering zal de leden gevraagd worden met zijn benoeming in te stemmen. Op de zogenaamde Parkdag heeft het bestuur met hem kennis kunnen maken.

De Statuten zijn tijdens de laatste twee bestuursvergaderingen ter sprake gekomen. Deze zijn hier en daar aan vernieuwing toe. Zo lijkt het zeer zinvol om ook Stichting de Terebinth weer te activeren, vooral met het oog op te verwerven financiële bijdragen voor bijvoorbeeld de reeks Funeraire Cultuur. Ook kent de vereniging geen donateurs meer. Bovendien komt er wellicht verandering in de ondertitel van de vereniging na de discussie hierover op de algemene ledenvergadering. Wijzigingen in de Statuten zullen aan de leden ter goedkeuring worden voorgelegd tijdens de viering van het lustrum op 15 september.

Met mevrouw F. Wisse Smit-Kooman en Wim Vlaanderen zijn voorbereidingen gaande om een bijeenkomst te beleggen van stichtingen en vrienden van begraafplaatsen. Een dergelijke bijeenkomst is onder meer bedoeld om ervaringen uit te wisselen.

Met de Raad van Advies wordt weer vergaderd in mei. Onderwerp van gesprek zal onder andere het hoe en waarom van een inventarisatie van NSB-graven zijn. Een ander punt van discussie is het formuleren van voorwaarden tot bescherming van begraafplaatsen.

De reco's krijgen binnenkort een uitnodiging voor een bijeenkomst op zaterdag 6 oktober aanstaande waarschijnlijk in het Erfgoedhuis te Leiden om met het bestuur te overleggen over de voortgang van de regionalisatie.

PUBLIC RELATIONSMEDEWERKER REEKS FUNERAIRE CULTUUR

Tijdens het opzetten van de reeks

Funeraire Cultuur is gebleken, dat de redactie versterking kan gebruiken op het vlak van public relations. Wie hiervoor belangstelling heeft kan contact opnemen met het Terebinthbureau: 010-4212762.

INVENTARISATIE SYMBOLEN VRIJMETSELARIJ

Wanneer u gedenktekens met symbolen van de vrijmetselarij tegenkomt, kunt u deze melden bij L. Jol sr., Scheveningseweg 71, 2584 KD 's-Gravenhage.

REGISTRATIE BEGRAAFPLAATSEN

In verband met de registratie van alle begraafplaatsen in Nederland worden alle leden gevraagd namen en adressen van begraafplaatsen in zijn of haar regio door te geven aan: Leon Bok, Van Goyenlaan 142, 3764 XM Soest.

BERICHT UIT HET HART VAN DE VERENIGING

Vorig jaar is met het bestuur afgesproken, dat de redactie meer aandacht gaat besteden aan de activiteiten van regiocoördinatoren. We hebben het hier tenslotte over het hart van de vereniging. Op 10 maart hebben zo'n twintig reco's zich verzameld in gebouw De Stolp te Koog aan de Zaan. Op de agenda staat een lezing met lichtbeelden van keramist en lid van Stichting Memento gedenkbeelden, Michel Kuipers uit Eindhoven. Na de middagpauze zal het gaan om het jaarverslag over 2000. De dag wordt besloten met een bezoek aan de door vrijwilligers inmiddels geïnventariseerde en deels ook opgeknapt begraafplaats naast de Nederlandse Hervormde kerk.

Kuipers lezing is van belang voor de reco's. Keramiek toepassen op begraafplaatsen vereist kennis van materialen en ruime ervaring en aan beide ontbreekt het nog wel eens. Zo vriezen badkamertegels bijvoorbeeld makkelijk kapot, maar kunnen zwembadtegels weer wel. In een interessante lezing, waarbij ook werk van andere kunstenaars aan bod komt, gaat Kuipers tevens in op de vraag, of een gedenkteken in steen nou voor eeuwig mee moet gaan. En wat is eigenlijk toegestaan om het monument in goede staat te houden. Of mag een gedenkteken

kwetsbaar zijn en dus in de loop van de tijd vergaan? Als men zich afvraagt wat een gedenkteken nu eigenlijk voorstelt, doet zich bovendien de vraag voor of een gedenkteken algemeen begrijpelijk moet zijn of dat het slechts voor de nabestaanden een functie hoeft te hebben. Het is duidelijk dat daarover geen eenduidigheid bestaat: het is wel een vraag waarop de opdrachtgever een antwoord moet hebben.

Voordat het recojaarverslag aan bod komt, worden nog wat lopende zaken besproken. Ik licht er een paar uit. Nogal wat reco's houden lezingen voor allerhande gezelschappen. Rindert Brouwer deed dat bijvoorbeeld voor de heemkundige kring Oirschot ter gelegenheid van de excursie. Hij trof veel passieve ouderen in het gehoor. Heeft dat wel zin? Wim Vlaanderen vindt lezingen voor plattelandsvrouwen en geschiedkundige verenigingen nu juist een uitdaging om zulke clubs te activeren. Ook ontstaat discussie over de vraag, of een reco gratis advies moet geven. Die vraag is actueel geworden sinds bedrijven als Genius Loci soms soortgelijke of slechtere adviezen aan gemeenten uitbrengen maar dan tegen een fikse prijs. Vastgesteld wordt dat de vereniging tot nu toe daar geen goede structuur voor heeft. Het is van belang om goede afspraken met de opdrachtgever te maken. Een onkostenvergoeding is wel het minste waarom gevraagd mag worden. Maar tegelijkertijd kan niet tegen commerciële tarieven gewerkt worden zonder daartoe een adequate organisatie op te zetten. Het bestuur in de persoon van Leon Bok komt met een notitie die de financiële handel en wandel van het recowezen gaat sturen.

Een uiterst belangrijke ontwikkeling vindt plaats in Limburg. Daar heeft reco Guus Rüsing gedaan gekregen dat het provinciale Monumentenhuis en de Terebinth aan elkaar zijn verbonden: huisvesting en een ruime mate van secretariële ondersteuning zijn op die wijze gegarandeerd. Gezien de vele taken en activiteiten, komt er een afdeling Limburg van de Terebinth waarvan Guus Rüsing voorzitter wordt. Om te zien hoe een en ander uitpakt gaat het landelijke bestuur van de Terebinth de zaak over twee jaar evalueren. Dan moet antwoord worden gegeven op de vraag, of iedere regio zoiets voor elkaar moet zien te krijgen. Dat

VERENIGINGSNIEUWS

hoeft niet per se, maar het is een veelbelovende ontwikkeling waarin de Terebinth met andere vrijwilligersorganisaties steun kan krijgen bij monumentenzorg en -behoud. De inbreng van de vereniging is kennis.

Tijdens het verslag van de werkzaamheden in 2000 vertelt Beerend Wietsma, dat het kerkhof in Koog aan de Zaan is opgeknapt. We gaan het zo bekijken. In Beverwijk houdt een werkgroep van het Historisch Genootschap Midden-Kennemerland zich bezig met de begraafplaats en in Heemskerk is het boek met een genealogische beschrijving van de drie begraafplaatsen gepresenteerd tijdens een open dag.

Anita van Breugel meldt dat in Egmond aan den Hoef een oud deel van de begraafplaats op de monumentenlijst is gezet, waarbij acht monumenten worden gerestaureerd. In Egmond aan Zee is geld beschikbaar voor de restauratie van de katholieke begraafplaats en in Egmond-Binnen wordt nog gezocht naar de nodige financiën om het neogothische hekwerk te herstellen. Ook uit Bergen, Schoorl en Heiloo is goed nieuws te melden. Daar kan respectievelijk de gesloten begraafplaats op de monumentenlijst, wordt de eerste joodse begraafplaats voor Amsterdammers in het bestemmingsplan aangegeven en komt de begraafplaats van de Juliaantjes van Falconière te Heiloo met 20 graven op de monumentenlijst.

Marguerite de Jong meldt dat in Edam en in Oostzaan gewerkt wordt aan plaatsing op de monumentenlijst van de begraafplaatsen. Verder meldt ze dat het Nederlands Uitvaartmuseum gevestigd wordt op de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam. Tenslotte is ze bezig geweest met de inventarisatie van NSB-graven.

In Voorburg wordt de gemeentelijke begraafplaats in haar geheel op de monumentenlijst geplaatst. 'Zowel de gebouwen als het ontwerp zijn beschermd', zo meldt Ineke Verbeek. Er is bovendien veel geld uitgetrokken om een inventarisatie van alle belangrijke graven te maken. Geprobeerd wordt nog Winkler Prins Encyclopedieën te interesseren voor sponsoring van het graf van Antony Winkler Prins, die de uitgave in 1870 startte. Verder zijn er weinig belangrijke personen te vinden.

Teun Oosterbroek vertelt over zijn activiteiten in Neede, Ruurlo, Winterswijk en Olst. Ze verkeren in

'De vlucht', grafbeeld voor een doodgeboren kindje, Michel Kuipers

verschillende fasen, maar met de gemeenten gaat het niet allemaal even gemakkelijk. Zo wil de gemeente Winterswijk niet erg meewerken aan het behoud van de oude begraafplaats. In Ruurlo is bezwaar aangetekend tegen voorgenomen ruiming en is er extern advies uitgebracht.

Rindert Brouwer wijst er op dat samenwerking met andere organisaties van belang is om iets voor elkaar te krijgen, zoals bij het advies over het behoud van Sint Jan Onthoofding in Gemert. Hij wijst ook op mogelijk hergebruik van gedenktekens, zoals gebeurt op de katholieke begraafplaats Sint Petrus Banden in 's-Gravenhage.

Guus Rüsing heeft veel lezingen gegeven, onder andere voor de Monumentenwacht en Monumentencontact Limburg. In Limburg worden zoveel initiatieven genomen

en gaat zoveel geld om dat er hier slechts een paar genoemd kunnen worden. Een inventarisatie van de gemeentelijke begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht gaat beginnen. Er is zeker 100.000 gulden mee gemoeid. In Panningen worden zerken van de gesloten begraafplaats opgenomen in het openbaar groen van nieuwe appartementen. Gemeente, heemkundige kring en projectontwikkelaar werken samen. Een aparte website met alle begraafplaatsen van Limburg wordt ontwikkeld. Er is een bedrag bijeengebracht voor de restauratie van het graf van P.J.H. Cuypers op de gemeentelijke begraafplaats Kapel in 't Zand te Roermond. Deze beroemde architect ontwierp onder andere het Centraal Station en het Rijksmuseum te Amsterdam. Tenslotte meldt Rüsing dat hij voor lokale initiatieven een reddingspakket heeft met wat

VERENIGINGSNIEUWS

men zoal moet weten en waar men terecht kan voor ondersteuning en advies.

Wim Vlaanderen verhaalt van zijn bemoeienissen met soms weerbarstige gemeenten, zoals Rosendaal en Oosterbeek. Hij pleit tevens voor het instellen van een funerair depot: als ergens geruimd wordt kan het de moeite waard zijn om bijvoorbeeld stenen ornamenten, kettingen, paaltjes en dergelijke op te slaan en bekend te maken dat ze voor restauraties elders beschikbaar zijn.

Uit het jaaroverzicht blijkt dat door de lokale aanpak grote verschillen tussen regio's kunnen gaan ontstaan. De vraag is of dat erg is en welke rol het centrale bestuur van de vereniging hierbij moet spelen. Een andere conclusie heeft te maken met professionalisering. Als je deskundigheid ontwikkelt of hebt over behoud van begraafplaatsen, hoe kun je die dan als vereniging inzetten. Hierbij moet ook worden nagedacht over het garanderen van de kwaliteit van de gegeven adviezen en het ontvangen vergoedingen. Er blijkt een forse aanzet te zijn gegeven voor een organisatievorm die regionaal veel kan betekenen. Hoe kwetsbaar een dergelijk initiatief is en hoe afhankelijk de regionalisering is van enkele enthousiaste leden moet blijken, nu Rindert Brouwer, Jeannette Goudsmit en Guus Rüsing afscheid hebben genomen als becoreco.

Henk de Feijter

REGIONIEUWS

REGIO 7 Noord-Drenthe

De begraafplaats Spijkerboor/Annerveen in de gemeente Aa en Hunze ligt vrij in het veld, midden in het veengebied. De inrichting is volgens het klassieke patroon rechthoekig met onderverdeling in twee lengtepaden en twee dwarspaden. Zoals veelal gebruikelijk bij dorpsbegraafplaatsen, bestaat meer dan tweederde van de monumenten uit stèles, die bovendien weinig symboliek en nagenoeg geen heraldiek kennen. Binnen een haag rondom gelegen is er weinig boom- en struikgroei te vinden, terwijl de oudste graven dateren uit het midden van de 19e eeuw. Het terrein is goed onderhouden.

REGIO 8 Zuidoost Drenthe

Op 22 november 2000 brachten Wim Vlaanderen, Marguerite de Jong en Anne Marie van der Wal een bezoek aan de algemene begraafplaats van Coevorden. De werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Coevorden vroeg advies over een deel van de begraafplaats. Deze begraafplaats is in 1829 opgericht. Het advies betrof het oude deel, waar nog diverse interessante grafstenen met symboliek staan en het baarhuisje dat vermoedelijk dateert uit 1875. Dit baarhuisje heeft men behoud voor afbraak en men zoekt daar nu een passende bestemming voor. De werkgroep heeft in zeer korte tijd een groot deel van de begraafplaats geïnventariseerd en men wil nu, met het advies van de Terebinth, de gemeente Coevorden benaderen voor behoud en restauratie van de grafmonumenten en het baarhuisje.

REGIO 11 Zuidwest-Overijssel

De rooms-katholieke parochie H. Kruisverheffing te Raalte heeft in 1998 besloten de begraafplaats aan de Kerkstraat opnieuw in te richten. Men is inmiddels overgegaan tot het schudden van de graven. Op ons mondeling en schriftelijk verzoek om waardevolle grafmonumenten te bewaren en ons van de ontwikkelingen op de hoogte te houden is nimmer gereageerd. Wij hebben helaas de indruk dat veel kerk- en gemeentebesturen een verkeerde indruk hebben van Vereniging de Terebinth en denken dat wij geen positieve bijdrage kunnen leveren omdat wij overal tegen zouden zijn.

De Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer stelt zich ten doel historisch waardevolle graven en begraafplaatsen in en rond Deventer te behouden, waarbij wordt geprobeerd verval en oneigenlijk gebruik tegen te gaan. Op 16 januari heeft de Stichting een internetpagina geopend: www.sobd.org. Als vertegenwoordigers van de Terebinth hebben Else en Teun Oosterbroek de ingebruikneming van de website bijgewoond.

REGIO 12 Twente

Op verzoek van de gemeente Almelo hebben Wim Vlaanderen en Rita Hulsman de waardevolle grafmonumenten op het oude gedeelte van de Algemene Begraafplaats geïnventari-

seerd. In totaal zijn 114 monumenten of groepjes monumenten uit de periode 1873-1955 in het rapport opgenomen. Niet meegenomen zijn de graftekens van historisch belangrijke personen. Een selectie van deze monumenten zal worden gemaakt door de Stichting Belangenbehartiging Algemene Begraafplaats Almelo. De gemeente heeft de aanbevelingen van het Utrechtse bureau Albers Adviezen overgenomen om de oudste grafvelden langs de centrale middenas en tevens een karakteristiek grafveld uit iedere stijlperiode te bewaren.

In samenspraak met Albers Adviezen, de Almelse Stichting en de Terebinth, vertegenwoordigd door Gerald Hinsenveld en Wim Vlaanderen, zal de gemeente Almelo in de komende maanden een en ander uitwerken.

REGIO 14 Achterhoek

Op 13 december 2000 heeft het dagblad De Gelderlander aandacht besteed aan de slechte staat waarin de oude begraafplaats aan de Singelweg te Winterswijk zich bevindt. Van de gemeente is nog geen reactie bekend.

De gemeente Ruurlo heeft nog geen definitieve beslissing genomen over de ruiming van 161 graven op de algemene begraafplaats. In december 2000 heeft het college van burgemeester en wethouders besloten een extern bureau in te schakelen om tot een goed en gedegen beleidsplan voor deze begraafplaats te komen.

REGIO 16 Zuidwest-Gelderland

Op verzoek van het bestuur van de gezamenlijke begraafplaatsen van Culemborg bracht Wim Vlaanderen advies uit over grafmonumenten, die bescherming verdienen.

REGIO 24 Gooi- en Vechtstreek

Op de eerste bijeenkomst voor donateurs en belangstellenden van de Stichting tot Behoud van de Oude begraafplaats van Naarden in Hotel Jan Tabak te Bussum hield Wim Vlaanderen een lezing. Onderwerp was het behoud van begraafplaatsen in Nederland. Na afloop was er een rondleiding over de intieme begraafplaats uit 1830 aan de Amersfoortse straatweg.

NUVA

UITVAARTZORG

VERZEKERINGEN

Hoofdkantoor
Gasgracht 10
7941 KE Meppel

Telefoon 0522 - 235555
fax 0522 - 235550

Gratis
informatienummer

0800 - 1292

Overlijdensmelding

0800 - 8192

NUVA,

met begrip voor elkaar

LEDENSERVICE REEKS FUNERAIRE CULTUUR

Zojuist is het eerste deel verschenen van de nieuwe Terebinthreeks over de funeraire cultuur van Nederland. Het zijn handzame boekjes, royaal geïllustreerd en opgezet in de vorm van routes die per fiets of auto, en in de steden per openbaar vervoer, afgelegd kunnen worden. Met een deeltje in de hand wandelt de lezer langs interessante kerkhoven, kapellen, begraafplaatsen, crematoria, hekwerken, grafmonumenten en treurbomen uit het verleden. Via voorbeelden van hedendaagse graftekens en urnen biedt de reeks tegelijk een handreiking voor een betere zorg voor onze funeraire cultuur in de toekomst.

Behalve aan Amsterdam besteedt de reeks aandacht aan alle provinciale hoofdsteden en aan regio's in de provincies. In 2001 verschijnen drie delen: Den Haag in juni, Zwolle in september en Alblasserwaard/Vijfheerenlanden (Zuid-Holland) in november. De gehele reeks zal inclusief een inleidend deel minimaal 25 delen omvatten.

Nooit eerder is de funeraire cultuur van Nederland zo uitgebreid beschre-

ven en toegankelijk gemaakt. Nooit eerder is de Nederlandse funeraire cultuur zo integraal benaderd door deze in relatie te brengen met de omgeving, de cultuurhistorie en de kunsthistorie en door lijnen te trekken naar de toekomst.

Is het eerste doel van de reeks een bijdrage te leveren aan de verspreiding van kennis over onze funeraire cultuur, het tweede doel is inzicht te geven op de mogelijke keuzes bij begraven en cremieren. Elke uitgave gaat in op zowel historische als actuele ontwikkelingen. De serie geeft belangstellenden daarmee een handreiking om, los van droevige omstandigheden, tijdig na te denken over de vormgeving van hun eigen uitvaart. Zo wordt een weloverwogen funeraire cultuur in de toekomst bevorderd.

Terebinthleden kunnen met korting intekenen op de reeks of een aantal delen daarvan. De winkelprijs is F19,95 per deel. U betaalt F17,50 per deel inclusief verzendkosten als u onderstaande bon invult, kopieert en faxt naar 010-4212762. Opsturen kan ook: Vereniging de Terebinth, postbus 85177, 3009 MD Rotterdam.

Formaat: 22x15,7 cm

Omvang: deels 64, deels 48 blz

Uitvoering: full-color omslag, zwart-wit binnenwerk. Illustraties: ongeveer 1 per pagina
Ook verkrijgbaar in de boekhandel voor F19,95 per deel

Kruist u alstublieft uw voorkeur aan:

o Ik schrijf in voor 24 delen en betaal in totaal F420,- inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijgt u gratis

o Ik schrijf in voor 12 delen en betaal in totaal F210,- inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijgt u gratis

o Ik schrijf in voor de eerste 3 delen, Den Haag, Zwolle en Alblasserwaard/Vijfheerenlanden en betaal in totaal F52,50 inclusief verzendkosten

Naam:
Adres:
Postcode:
Plaats:
Telefoon:
Datum:

Handtekening:

BEGRAAFPLAATSEN IN TURKIJE

Het aantal moslims in Nederland is in de 20e eeuw flink gegroeid. Behalve uit de voormalige koloniën kwamen ze met name uit Marokko en Turkije. Hoewel Nederland inmiddels aparte begraafplaatsen voor moslims heeft, laten de meeste islamieten na hun overlijden hun stoffelijk overschot begraven in het geboorteland. Dit artikel doet verslag van een reis langs Turkse begraafplaatsen in verleden en heden. De vraag wordt gesteld, hoe moslimbegravingen in Nederland er uit zien, als het merendeel van de overleden Turken zich hier zou laten begraven.

Turkije kent een rijke geschiedenis, die zich weerspiegelt in bewaard gebleven graven. De laatste rustplaats van de mythische koning Midas bij Gordion uit ongeveer 700 voor Christus trekt jaarlijks duizenden bezoekers. Ze nemen een kijkje in de 53 meter hoge grafheuvel waarbinnen een soort houten huis de koninklijke grafkamer vormt. Bij Bodrum bevinden zich nog resten van de graftombe van de Perzische landvoogd Mausolus. Het stamt uit de vierde eeuw voor Christus. Sindsdien staat dit type graf bekend als mausoleum.

De verkondiging van de islam sinds de 7e eeuw na Christus had gevolgen voor de grafcultuur in Turkije. In de 11e eeuw verdreven de islamitische Seldsjoeken de Byzantijnen uit oost-Turkije. Voor belangrijke overledenen bouwden ze bij hun moskeeën prachtige turbes, de Turkse naam voor graftomben. Van deze grafplaatsen met Byzantijnse invloeden zijn nog veel voorbeelden bewaard gebleven.

Vanaf de 14e eeuw veroverden de Ottomanen Turkije. In 1453 namen ze de Byzantijnse hoofdstad Constantinopel in. De Ottomanen hernoemden de stad tot Istanbul en bouwden er de Sultan Ahmet I moskee. Veel Ottomaanse begraafplaatsen liggen bij de moskeeën. De grotere begraafplaatsen zijn vaak omgeven door muren en zijn speciaal ontworpen. Ottomaanse begraafplaatsen zijn veelal schaduwwijk door de aanplant van bomen en struiken. De gedenktekens rusten over het algemeen in de aarde en bestaan uit staande zuilen met daarop de namen van de overledenen. Als de zuil is afgewerkt met een tulband of een fez, ligt er een man begraven. Is de

Kusadasi

zuil versierd met een korf bloemen, dan is er een vrouw teraardebesteld. In de dorpen zijn deze stèles simpel van uitdrukking. De rijken lieten tombes bouwen die enige gelijkenis vertonen met sarcofagen waarop aan de uiteinden stèles of platen met inscripties gemonteerd zijn. Voor hun heersers of belangrijke religieuze leiders bouwden de Ottomanen vierkante of achthoekige open graftomben. Deze kan men nog aantreffen bij de oudere moskeeën. Soms zijn ze sober om de aandacht te vestigen op het overlijden. Maar er zijn ook rijk gebeeldhouwde graftomben voor sultans te vinden. Zo ligt bij de Sultan Ahmet I moskee het mausoleum voor sultan Ahmet I en zijn zoons, de sultans Osman II en Murat IV.

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog behoorde Turkije tot de verliezers. Kemal Atatürk vormde het verzwakte, islamitische Turkije in 1923 om tot een seculiere republiek. De islam bleef echter als belangrijkste geloof het aanzien van begraafplaatsen bepalen. De kleine begraafplaatsen rond de moskeeën worden nog steeds gebruikt, zoals bij ons vroeger de kerkhoven. Om tegemoet te komen aan de vraag naar grafplaatsen zijn buiten dorpen en steden grote, sobere begraafplaatsen aangelegd. Op veel grotere begraafplaatsen in de steden staan de bomen soms nog steeds zo dicht op elkaar dat je je afvraagt hoe hier kan worden begraven. De kleinere dorpsbegravingen zijn daarentegen vaak aangelegd zonder plan en

zonder groen. Het onderhoud is minimaal.

Globaal gezien is het traditionele Turkse graf blijven bestaan, maar de elegantie van oudere monumenten is helaas niet meer terug te vinden. De vormen zijn eenvoudiger. En hoewel natuursteen in Turkije in grote hoeveelheden en in allerlei kwaliteiten te vinden is, gebruikt men tegenwoordig veelal beton. Dit is voor de gewone man eenvoudiger en goedkoper te bewerken.

Maar waar je in Turkije ook bent, een bezoek aan een begraafplaats blijft hoe dan ook de moeite waard. Ik heb veel begraafplaatsen bezocht, de grootste islamitische begraafplaats ter wereld echter nog niet. Die ligt in Üsküdar bij Istanbul. Hier is onder andere het graf te vinden van een van de lievelingspaarden van sultan Mahmut I uit de 18e eeuw. Maar elders is het minstens zo interessant.

Zo trekt de badplaats Kusadasi jaarlijks duizenden toeristen. Wie bij het plaatselijke busstation denkt in de verte een klein bos te zien, vergist zich. Het betreft een door een lage muur omgeven begraafplaats. De gewitte cipressen op de begraafplaats lijken bijna geen ruimte te geven voor graven. Deze laatste rustplaats geeft een goed overzicht van meer dan een eeuw begraven. Er zijn Ottomaanse grafmonumenten te vinden, doch duidelijk minder rijk versierd dan bijvoorbeeld in Istanbul. De modernere grafmonumenten vertonen qua opbouw nog wel enige gelijkenis met de Ottomaanse monu-

menten. Maar ze zijn vaak soberder van karakter en bevatten geen inscripties in het Arabisch maar in het Turks. De bak boven op het graf bevat vaak bloemen en andere planten. Deze begraafplaats maakt een verzorgde indruk en je kan in dit rustiger deel van Kusadasi genieten op een bankje.

Dat sommige begraafplaatsen teruggaan tot oudere beschavingen blijkt wanneer je eenvoudige dorpsbegraafplaatsen bezoekt in Centraal Anatolië. Ten noorden van de stad Konya trof ik bij een dorpje een enorme begraafplaats die qua omvang beslist niet hierbij paste. De geheel door een muur omgeven begraafplaats besloeg een terrein van ongeveer anderhalve hectare, terwijl het dorpje hooguit 200 inwoners telt. Op een laaggelegen deel van de begraafplaats stonden tientallen grafmonumenten, allen daterend uit de tweede helft van de 20e eeuw. Hoger op de heuvel bevonden zich fragmenten van veel oudere grafmonumenten, waarvan enkele heel primitief waren. Op sommige stenen waren duidelijk Byzantijnse elementen te herkennen. Dit type begraafplaats verdient zeker nadere aandacht.

In het dorpje Karadayi in de provincie Kayseri staat langs de weg een grote Seldsoekse karavanserai ofwel pleisterplaats voor karavanen. Op de dorpsbegraafplaats die even verderop ligt, staan voor een dorpsbegraafplaats nogal grote monumenten, wat wellicht in verband staat met de

karavanserai. Hier heeft men gebruik gemaakt van de lokale steensoort om zware, lompe grafmonumenten te maken. Enkele op sarcofagen gelijkende tomben hebben eenvoudige versieringen. De begraafplaats wordt nog steeds gebruikt maar helaas verschijnen ook hier nieuwe grafmonumenten van beton of geprefabriceerd natuursteen.

In dit overwegend islamitische land tref je ook christelijke begraafplaatsen aan. In oost-Turkije wonen nog christelijke minderheden. Grote christelijke begraafplaatsen treft men aan in Istanbul en Izmir. Dit zijn voornamelijk begraafplaatsen van christelijke families die zich hier al eeuwen geleden hebben gevestigd. Ook overleden diplomaten en andere gestorvenen christenen werden hier begraven.

Zo staat, diep verscholen in het hart van Izmir, een oude Nederlandse kapel met daarbij een kleine begraafplaats. Wie richting het vliegveld van Izmir rijdt, kan aan de kant van de weg, boven een hoge muur, nog net een kruis zien uitsteken. In 1999 kreeg ik de kans deze christelijke begraafplaats te bezoeken. Achter een zware ijzeren deur lag een aardige begraafplaats die voor verrassingen zorgde. De dame die op de begraafplaats woonde, wist niet hoe al die fraaie grafmonumenten hier kwamen. Maar met wat Frans en Duits werd mij duidelijk dat hier veel diplomaten hun laatste rustplaats hadden gevonden. De staat van onderhoud van de meeste grafmonu-

menten was uitzonderlijk goed. Maar het meest verrassend was een eenvoudige steen met daarop de Nederlandse naam van een persoon, geboren in Wijhe. Is het iemand die op vakantie was in Turkije, of getrouwd was met een Turk? Het staat er niet bij maar het gaf een vreemd gevoel, zo ver weg van huis.

Wie, teruggekeerd naar Nederland, een vergelijking maakt tussen moslimbegraafplaatsen hier en in Turkije, moet bedenken, dat Turkse overledenen nog meestal in hun geboorteland worden begraven. Veel begraafplaatsen in Nederland zijn daarom ingericht voor moslims uit andere streken. Bovendien moet bij een vergelijking rekening worden gehouden met het feit, dat mensen in den vreemde vaak vasthouden aan gewoontes, die in het land van herkomst aan veranderingen onderhevig zijn.

Hoe dit ook zij, vergeleken met Turkije liggen moslimbegraafplaatsen in Nederland nooit bij een moskee. Ze maken vaak deel uit van een gemeentelijke begraafplaats. De inrichting is meestal sober. Veel aanplant is er niet te vinden. Moslims, die in Nederland worden begraven, leggen het hoofd van de overledene richting de heilige stad Mekka. Aangezien de graven in Turkije kris-kras door elkaar liggen, lijken moslims daar minder aan deze gewoonte te hechten. Graven in Turkije kunnen na verloop van tijd bovendien worden geruimd, terwijl moslims in Nederland hechten aan een eeuwigdurend graf. Indien Turkse moslims in meerderheid gaan kiezen voor een laatste rustplaats in Nederland, zullen aan hun islamitische begraafplaatsen kortom mogelijk andere eisen gesteld worden.

Leon Bok

Konya

PUBLICATIES

M. Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858. Bouwhistorische en Archeologische Studies 's-Hertogenbosch I* (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1999, ISBN 90-5354-142-0, 224 blz., F39,95).

De restauratie van de Broerenkerk te Zwolle bood archeologen in de jaren 1987-1988 de gelegenheid de graven te onderzoeken. Het project trok veel belangstelling en leverde een schat aan informatie op. De resultaten werden openbaar gemaakt in een interessante publicatie over de dood van de Zwolse middenklasse in de periode 1701-1828.

Het boek, dat hier wordt besproken, is zo mogelijk nog belangwekkender. Dit keer richtte het archeologisch onderzoek uit 1984 zich op het kerkhof van de Bossche Sint Jan. Marcel Portegies kreeg opdracht de archeologische gegevens met historisch onderzoek aan te vullen. Dankzij zijn publicatie hebben we nu een goed beeld van de dood van de Zwolse onderklasse in de jaren 1629-1858.

Het boek vangt aan in het jaar, dat stadhouder Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch innam. Gereformeerden maakten sindsdien in de kerk en op het kerkhof de dienst uit. Terwijl de gegoeden in de kerk een laatste rustplaats kregen, werden de overigen op het kerkhof teraardebesteld. Maar het kerkhof kende ook onderscheid. Het zuidelijk had een betere naam dan het noordwestelijk en vooral het noordoostelijk deel, waar veel soldaten, armen, krankzinnigen en jonge kinderen werden begraven.

Dit onderscheid wordt onderbouwd met gegevens over het gebruik van doodkisten, baren en baarkleden. Zo koos men tijdens begrafenissen op het zuidelijk deel regelmatig voor grote, grenenhouten kisten, schouderbaren en dure baarkleden, terwijl op het noordoostelijk deel kleinere, grenenhouten kisten, handbaren en goedkope baarkleden werden gebruikt.

In 1811, toen het Franse keizerrijk het Koninkrijk Holland inlijfde, kregen de katholieken de Sint Jan en het kerkhof terug. Bovendien werd het begraven in de kerk ter bevordering van de hygiëne verboden. De maatschappelijke bovenlaag liet zich voortaan

begraven op het zuidelijk deel van het kerkhof. Het gebruik van eikenhouten kisten, de schouderbaar en het grote baarkleed werd op dit deel regel. Toen andersom de doden uit het Groot Ziekengasthuis vanaf 1828 op het noordoostelijk deel van het kerkhof moesten worden begraven, kregen zij de goedkoopste attributen toebedeeld.

Nadat de Nederlandse overheid ter verbetering van de hygiëne in 1827 definitief een verbod op het begraven in kerken had uitgevaardigd, duurde het jaren, voordat 's-Hertogenbosch een begraafplaats buiten de bebouwde kom aanlegde. De katholieken en de protestanten zouden de inkomsten uit begrafenissen niet kunnen missen. De omgeving van de stad was bovendien te drassig om een geschikt stuk grond te vinden. Na het uitbreken van de Belgische Opstand in 1830 kreeg 's-Hertogenbosch als vestingstad in de frontlinie uitstel voor het aanleggen van een begraafplaats. Pas de uitbraak van een cholera-epidemie in 1849 overtuigde het stadsbestuur van de noodzaak om een begraafplaats aan te leggen. Deze werd overigens pas in 1858 geopend. Het betekende de sluiting van het Sint Janskerkhof.

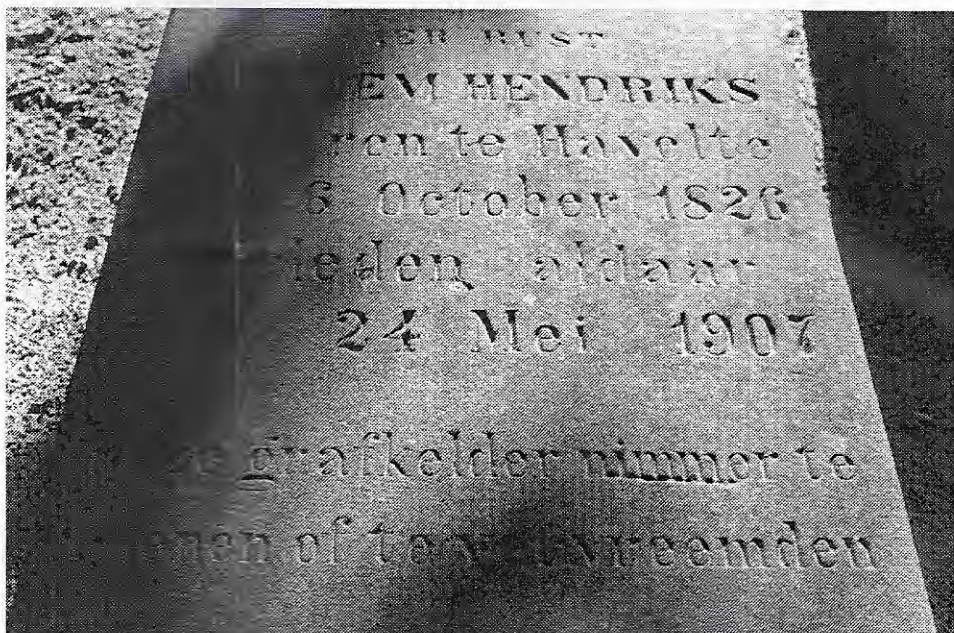
Natuurlijk roept ook deze gedegen studie vragen op. Hoewel archeologisch onderzoek gezien de veelvuldige ruimingen niet verder terugreikt dan het eind van de achttiende

eeuw, had archiefonderzoek mogelijk een beeld kunnen schetsen van het kerkhof sinds de opening in 1419. Het afnemen van het begraven in kerken in 's-Hertogenbosch en Leuven na 1750 en het toenemen van teraardebestellingen in kerken in Zwolle en Leiden koppelt Portegies mijns inziens ten onrechte aan het godsdienstige karakter van de steden. Er was hooguit sprake van een identieke ontwikkeling. Terwijl katholieken aan een begrafenissen in gewijde grond hechtten, hadden protestanten juist geen godsdienstig argument om in kerken te blijven begraven.

Dit laatste discussiepunt geeft al aan, dat Portegies in zijn studie vergelijkingen met andere plaatsen heeft gemaakt, die in andere gevallen gelukkiger uitvallen. Bovendien heeft hij zijn geschiedenis van het Sint Janskerkhof in een mentaliteits-historisch kader geplaatst. Mede dankzij het uitputtende archiefonderzoek en de uitvoerig geannoteerde verslaglegging, die bovendien veel grafieken, tabellen en illustraties telt, mag dit boek een voorbeeld voor andere projecten worden genoemd. Het inzoomen op een kerkhof, waar gewone mensen werden begraven, is een uiting van de hedendaagse interesse voor het alledaagse in de funeraire cultuur.

Wim Cappers

"Deze grafkelder nimmer te openen of te vervreemden" (Havelte, Drenthe)

PUBLICATIES

Y. Attema; L. Bok en J. Smals, **De Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden**. Roodbaards laatste rustplaats (Leeuwarden: Stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden, 2001, ISBN 90-90-14683-0, 42 blz., F20,- inclusief verzend- en administratiekosten, verkrijgbaar via telefoon: 058-2162622).

Een gesloten begraafplaats is gevoelig voor verval. Dat bleek nadat de Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden in 1969 was gesloten. In 1984 kwam er een comité dat zich inzette voor behoud en herstel. Een jaar later werd de Stichting Begraafplaats Spanjaardslaan opgericht, die de graven van de belangrijkste personen inventariseerde en de eerste plannen maakte voor een grondige opknapping. De plannenmakerij stagneerde tot in 1995 de Stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden in het leven werd geroepen, die ervoor zorgde dat het herstel kon beginnen. De restauratie, die zich in fasen zal voltrekken, is gericht op begeleiding van het verval. Dit betekent dat er preventieve en consoliderende maatregelen genomen worden, met respect voor het 19e eeuwse karakter. Dit boekje dient mede om de belangstelling voor en de daadwerkelijke steunverlening aan de restauratie te vergroten.

Na een korte bijdrage over de historie van het begraven in Leeuwarden komt de uit 1830 daterende stadsbegraafplaats aan bod. De auteurs gaan in op de Engelse landschapsstijl van ontwerper L.P. Roodbaard. Voorts besteden ze aandacht aan de hekken, de paviljoens, het lijkenhuisje, de toegangsbrug, de grafmonumenten en de graven van enkele bekende persoonlijkheden. Daartoe behoort de stadsarchivaris van Leeuwarden, W. Eekhoff. Hij bedacht een nooit uitgevoerd opschrift voor de toegangspoort, dat begint met een nog steeds toepasselijke uitnodiging: 'Treed binnen! Neem wat rust!'.

Rita Hulsmán

L. Taudin Chabot, **Monumentaal groen in Hilversum**, met rondwandeling langs groen-oases van Hilversum (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2001, ISBN 90-6550-191-6, 138 blz., F25,-).

Een gesloten begraafplaats die in ere

wordt gehouden en bovendien deel uitmaakt van het monumentaal groen van een stad: mooier kan het bijna niet. Dit overkwam Hilversums oudste begraafplaats Gedenkt te Sterven. Er is wel heel wat aan voorafgegaan. De geschiedenis van deze dodenakker, inclusief de moeizame pogingen tot herstel, is in 1996 door L.J. Westermann en R.J.W.J. Meijer opgetekend. Inmiddels zijn we vijf jaar verder. 'Gedenkt te Sterven' heet nu 'De Hof' en is als stadsparkje opgenomen in een rondwandeling langs de groene oases van Hilversum. Er is een rust- en mijmerpunt met banken gerealiseerd. Waar de muur niet hersteld kon worden, zijn monumentjes geplaatst zoals het 'Rotterdamse Kinderkopje', dat in 1940 na het bombardement op Rotterdam uit de puinhopen bij de Hilversumse waterzuivering terecht kwam. Op het kruispunt van de hoofdpaden staat een dodenlantaarn, in 1998 aangeboden door de plaatselijke uitvaartondernemer Van Vuure.

De auteur schenkt specifiek aandacht aan bomen en planten, een onderdeel dat er bij de Terebinth vaak bekaaid af komt. Nu maken we kennis met allerlei wilde kruiden die op de begraafplaats groeien, zoals Stinkende gouwe, Ossentong en Basterdwederik. Ook citeert Taudin Chabot de dorpsarts J.F. van Hengel die in 1875 schreef dat het planten van bomen op een begraafplaats ook een hygiënische reden had: het voorkomen van verspreiding van schadelijke dampen over het dorp. Nog te weinig wordt een begraafplaats zo vanzelfsprekend in het groen van een stad geïntegreerd als in dit boekje. Ter navolging dus.

Rita Hulsmán

D. Baartse; Ch. van Dam; D. van Delft; B. Polak en D. Welsink, ed. **Alleen de dood is tussen u en mij. Literaire dodenkalender van de twintigste eeuw** (s.l.: Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2000, ISBN 90-76314-35-7, ongeveer 60 blz., F37,50).

A. Hendricks, en J. Pouls, **Kerkhoven. Ontdek het Land van Peel en Maas IV** (s.l.: Werkgroep voor Cultureelhistorisch Toerisme in het Land van Peel en Maas, 2000, 48 blz., F7,50). Te bestellen bij VVV Helden. Telefoon: 077-3077459.

J. van der Made, "Begraven in en rond de kerk van de H. Antonius Abt te Terheijden. Uit 600 jaar kerkhistorie". (Heemkundekring "De Vlaselt"), (1999) 1-120. Te bestellen bij A.H. Kokke, Kerkstraat 28, 4845 ED Wagenberg.

Boekwerk van excursie Assen F. Renssen en G.J. Praas, "Excursie Assen 28 April 2001". Niet uitgegeven excursiemap Vereniging de Terebinth, april 2001. Het merendeel der teksten is, met toestemming van de redactie, overgenomen uit Asser Historisch Tijdschrift, III (1993-3) 1-30. Daarnaast bevat de map een overdruk van het artikel van Meindert Stokroos over de Asser IJzergieterij. Tegen betaling van F7,50 inclusief portokosten te bestellen bij Frans Renssen, telefoon: 050-3094055.

L.V. Rutgers, **Onderaards Rome. Een speurtocht naar de wortels van het Christendom in de catacomben van de Eeuwige Stad** (Leuven: Uitgeverij Peeters, 2000, ISBN 90-429-0817-3, 153 blz., F34,90).

Begraven bij Groenlo's stadsgracht

Op 31 maart 2001 nam ik in Lieve de de bus naar Groenlo voor de excursie van Vereniging de Terebinth. Vanwege een wegoopbreking zette de bus mij af op het busstation in een oostelijke buitenwijk. Met het torentje van de Oude Calixtus als richtpunt zocht ik mijn weg naar de hervormde kerk, waar de rest van het gezelschap zich al had verzameld.

Een lezing gaf inzicht in de geschiedenis van de stad. Hierbij kreeg Groenlo als vestingstad ruim aandacht. Succesvolle belegeringen door de Spanjaarden en de bisschop van Münster gaven de protestantse Reformatie in de 17e eeuw jarenlang weinig kans. Groenlo bleef daarom grotendeels katholiek.

Het strategische belang van Groenlo in vroeger dagen is nog zichtbaar. Het oude centrum is slechts via enkele wegen bereikbaar. Tijdens mijn wandeling stak ik op de plaats, waar de Eibergseweg overgaat in de Nieuwestraat, de stadsgracht over. Deze is evenals een deel van de omwalling en een heus kanon be-

waard gebleven. Stichting Menno van Coehoorn zet zich in voor het behoud van dit militaire erfgoed.

De route, die ik liep, had vroeger ook funeraire betekenis. Ze maakte deel uit van de lijkweg, waarover de dodenboer een overledene uit het buurtschap Zwolle met paard en wagen naar de kerk vervoerde. In de Oude Calixtus zijn de sporen van de voorbije funeraire cultuur zichtbaar. Achterin de kerk ligt de zerk voor N. Boringer van Lunhorst. Deze garnizoenscommandant overleed in 1638 en is in volle wapenrusting afgebeeld. Voorin hangt een rouwbord met de afbeelding van een vierling, die in 1648 bij de geboorte overleed. Vereniging de Terebinth zet zich in voor behoud van deze en andere uitingen van funeraire cultuur.

De vraag kan worden gesteld, wat de overeenkomsten en verschillen zijn in de waardering van funeraire en militaire overblijfselen. Zowel de Terebinth als Menno van Coehoorn zet zich in voor behoud van stenen en gietijzeren objecten in een veelal groene omgeving. In beide gevallen zijn er verwijzingen naar de dood. Zoals graven en rouwborden herinneren aan de vreedzame dood van

individuen, zo verwijzen vestingwerken naar de gewelddadige en massale sterfte van militairen.

Er is ook een verschil. De objecten, waarop Menno van Coehoorn zich richt, blijven verdedigingswerken, die vaak nooit zijn belegerd. De zaken, waarom de Terebinth zich druk maakt, verwijzen rechtstreeks naar het levenseinde. Bescherming van de funeraire cultuur heeft een extra, emotionele en religieuze lading, die raakt aan de grondslag van het menselijk bestaan.

Dit wordt zichtbaar op het hervormde kerkhof. In de buitenmuur van de kerk bevinden zich al eeuwenlang een paar schedels als een niet mis te verstaan memento mori. Aangezien deze menselijke resten werden meegenomen, zijn de huidige exemplaren met doorzichtig kunststof afgeschermd. Het gedenkteken voor E.M. Van Dissel uit 1836 vormt een ander voorbeeld van de speciale waarde van de funeraire cultuur. Terrecht is de obelisk onlangs gerestaureerd als mooi en typerend voorbeeld van ijzergietkunst door Nering Bôgel uit Deventer. Een van de teksten op het gedenkteken luidt "wederzien". Het verwijst naar het geloof in een terugzien van gestorven familieleden in de hemel. In onze verwereldlijkte samenleving kunnen we ons afvragen, of we zelf een voorstelling hebben van het hierna-maals.

De emotionele en religieuze aspecten van de funeraire cultuur zijn tevens zichtbaar op de katholieke begraafplaats, die in 1906 is geopend. Toen op het gesloten en geruimde katholieke kerkhof aan de Lepelstraat later alsnog botten werden gevonden, kregen deze op de katholieke begraafplaats een plek in de kelder van het columbarium.

Hoewel funeraire cultuur een bijzondere lading heeft, is een bundeling van krachten tussen de Terebinth en Menno van Coehoorn goed mogelijk. De excursie voerde ook naar de joodse en de hervormde begraafplaats. Niet alleen is de geschiedenis van deze dodenakkers met elkaar verbonden door het graf van een joods jongetje op de hervormde begraafplaats: toen tijdens de Tweede Wereldoorlog dit onderduikertje bij een luchtaanval stierf, is het daar 's nachts begraven om de mensen, waarbij hij ondergedoken zat, niet in gevaar te brengen. Maar ook de geschiedenis van de begraafplaatsen

Joodse begraafplaats Kanonswal Groenlo

EXCURSIES

en de vestingwerken zijn met elkaar verweven. De dodenakkers liggen bij de Kanonswal aan weerszijden van de stadsgracht. Ze zijn aangelegd in 1795 en 1910. Toen had de vesting zijn betekenis verloren. De regeringsnota Belvedere uit 1999 bepleit het behoud van verschillende culturele overblijfselen in onderlinge samenhang. Vanuit ieders specifieke doelstelling zouden Menno van Coehoorn en de Terebinth kortom samen sterker staan bij een appel tot behoud van deze in funerair en militair opzicht bijzondere plek in Groenlo.

Wim Cappers

Excursie Zuid-Limburg

Op zaterdag 16 juni brengen wij een bezoek aan Zuid-Limburg. Bij het ter perse gaan van dit nummer kon het exacte programma nog niet worden vastgesteld. Ook hier speelt de MKZ-crisis ons parten, vooral ook omdat wij vlak bij de Belgische grens zitten. Daarom is het programma onder voorbehoud.

Datum: 16 juni 2001

Plaats: station Roermond

Tijd: 10.30 uur

Programma:

10.45 vertrek per bus

Bezoek aan de protestantse en joodse begraafplaats te Meerssen Bezichtiging in Valkenburg van de enige begraafplaats in Nederland waar je onder de doden kunt lopen

Bezoek aan de Amerikaanse oorlogsbegraafplaats te Margraten

Onderweg wordt u een lunch aangeboden door de Terebinth afdeling Limburg. De lunch zal bestaan uit een koffietafel die bij een Limburgse begrafenis gebruikelijk is

17.00 einde excursie bij station Roermond

Gids: Guus Rüsing, regiocoördinator Limburg

Aanmelden: voor 13 juni bij het secretariaat van de Terebinth afdeling Limburg, Monumentenhuis in Roermond, telefoon: 0475-357800, fax: 0475-350973 of e-mail: terebinth@monumentenhuis.nl

Kosten: F20,- per persoon contant te voldoen in de bus

Oude hervormde begraafplaats Groenlo

Reis naar Vlaanderen

De reis naar Vlaanderen is volgeboekt. Belangstellenden kunnen zich alleen op de reservelijst laten zetten. Inlichtingen bij Arthur Polspoel, telefoon: 0161-240344.

Reis naar Noord-Frankrijk

Van 27 april tot en met 3 mei 2002 staat een funeraire reis gepland naar Noord-Frankrijk. Inlichtingen bij Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer, telefoon: 040-2121791.

AGENDA

13 april-2 september:

Tentoonstelling 'Hel en hemel. De Middeleeuwen in het noorden' samengesteld door Peter Greenaway. Bij de expositie hoort een catalogus. Plaats: Groninger Museum, Museumland 1, Groningen. Open: di-zo 10-17 uur en 25 juni-2 september ma 13-17 uur

10 mei-26 augustus:

Tentoonstelling 'Medaillons en rouwdrukwerk'. Plaats: Uitvaartwinkel de Passage, Nieuwe Herengracht 135 te Amsterdam. Open: do-zo 13-17 uur en voor groepen op afspraak

19 mei-18 november:

Tentoonstelling 'Vergeeten in de slaap der aarde. Schrijvers en de dood' over het sterven van schrijvers en de reactie op hun dood uit de omgeving. Plaats: Letterkundig Museum, Prins Willem Alexanderhof 5 te 's-Gravenhage. Open: di-vr 10-17 uur, weekeinde en feestdagen 12-17 uur, gesloten op maandag, eerste pinksterdag

3 juni:

Excursie naar begraafplaats Laken bij Brussel met aansluitend bezoek aan de Koninklijke Crypte met de tombes van Saksen-Cobourgh en als afsluiting Vlaams Dodenmaal. Organisatie: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 030-2760244

9 juni:

Excursie naar begraafplaatsen langs de Overijsselse Vecht door de Stichting Kunst en Cultuur Overijssel en samenwerking met Vereniging de Terebinth. Aanmelden: voor 2 juni bij Stichting Kunst en Cultuur Overijssel, telefoon: 038-4225030

9 juni tot 9 juni 2003:

Tentoonstelling 'Kontraste' over de culturele betekenis van begraafplaatsen met een breed spectrum van hedendaagse oplossingen op het gebied van gedenken. Plaats: Freiburger Hauptfriedhof, Freiburg. Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus

10 juni:

Concerto in Memoriam om 14.00 uur in de tuin van crematorium Velsen

16 juni:

Excursie Noord-Limburg

21 juni:

Studiedag 'Begraafplaats als gedenkpark' door Bestuursacademie West-Nederland. Telefoon: 0346-593139

24 juni en 29 juli:

Rondleiding onder leiding van Bart

Janssen over de katholieke begraafplaats Daalseweg te Nijmegen. Tijd: 13 en 15 uur. Informatie bij Stichting In Paradisum, telefoon: 024-3229933

Verlengd tot 8 juli:

Tentoonstelling 'Last Minute - eine Ausstellung zu Sterben und Tod'. Plaats: Museum für Sepulkralkultur, Weinbergstrasse 25-27 te Kassel. Open: di en do-zo 10-17 uur en wo 10-20 uur

21-27 juli:

Funeraire reis Vlaanderen

8-9 september:

Open Monumentenweekeinde

8 en 9 september 2001:

Rondleidingen op katholieke begraafplaats Daalseweg te Nijmegen. Tijd: 11, 13 en 15 uur. Informatie bij Stichting In Paradisum, tel.: 024-3229933

15 september:

Lustrumviering Vereniging de Terebinth te Dalfsen

13 oktober:

Excursie Noord-Holland

